

ПРАВОСЛАВНИ ЦЪРКВИ В СОФИЯ – САКРАЛНИ МЕСТА НА ПАМЕТТА

THE ORTHODOX CHURCHES IN SOFIA – SACRED PLACES OF MEMORY

Валентина Шарланова (Valentina Sharlanova)

Abstract

The Orthodox Bulgarian temples and monasteries, the holy places in general, are bearers of the collective memory of the society and thus form “places of memory”. They are centers of collective life with which individuals, groups identify, and which, because of the attachments and associations they give rise to, are important for ethnic identification

This article presents examples of how some orthodox churches in Sofia preserve the collective memory and become sacred “places of memory.” They are related to the formation of local and national identity, and as such are both regional and national centers of worship. In them the collective memory is alive to this day.

Keywords: *orthodox, temples, monasteries, collective memory, places of memory, national identity*

Морис Халбвакс, приет за „баща“ на теорията за колективната памет, пише за конкретната съотнесеност на колективната памет към група и място (Халбвакс 1996). Пиер Нора доразвива теорията на Халбвакс като дефинира колективната памет като „споменът и съвкупността от спомени, съзнателни или не, на един опит, изживян и/или митологизиран от жива общност, за която миналото е неделима част от нейната идентичност“ (Нора 2005). Колективната памет включва всеки елемент на културата, който в днешния ден представя под някаква форма миналото. Тя е необходимо градиво на колективната идентичност, паметта, свързваща индивида с групата (Нора 1997: 233). Трайна колективна общност не е възможна, ако не се крепи на колективна памет, на съзнание за миналото, на общи образи и възпоменания. Раймонд Детрез подчертава, че колективната памет се гради на основата на индивидуалната, но притежава своята социална обусловеност, която се изгражда на базата не на лични спомени и преживявания, а на реконструиране на колективното минало в социалното

съзнание на хората. Общото минало и реконструирането му в настоящето е необходимо, за да се почувства всяка група (голяма или малка) истинска общност (Детрез: <https://biblio.ugent.be/publication/2963390/file/6776382.pdf>).

Колективната памет е свързана с норми и ценности, с емоции и с определени места, които Нора нарича места на памет (Нора 2005). Тя се възплъщава в различни публични артефакти, както и годишнини, чествания, които една етническа група признава за неотделима част от своята идентичност. „Местата на памет“ могат да бъдат всяка показателна единица от материален или идеен порядък, която волята на хората или въздействието на времето са превърнали в символен елемент от мемориалното наследство на която и да е общност (Нора 2005). „Местата на памет“ са предимно веществени – сгради, паметници, площи, докато символите и знаците могат да имат материален или нематериален образ – имена на улици, площи, елементи от пейзажа и др. Чрез „местата на памет“ обществото коментира, легитимира общите корени и споделената съдба, те са концентриран израз на колективното съзнание, на тях се крепи паметта на всяка общност (Нора 2005: 35). Основното предназначение на „мястото на памет“ според Нора е да спре времето, да блокира работата на забравата. Една от важните черти на „местата на памет“ е, че те са символични, имат знакова функция, като така изпълняват възпитателна роля. В личен план обръщането към местата на памет е част от търсенето на собствената идентичност, както индивидуална, така и колективна. В този смисъл е и казаното от Ян Асман, че „човек трябва да помни, за да принадлежи“ (Assmann 2008: 114).

Социалните институции организират и съхраняват колективната памет с цел конструиране и укрепване на колективна идентичност. Религията и религиозните институции като част от социалните такива са едни от най-мощните пазители на паметта. Православните български храмове и манастири, светите места изобщо, са носители на колективната памет на обществото и така формират „места на памет“. Те са средища на колективния живот, с които личностите и групите се стремят да се идентифицират и които заради привързаността и асоциациите, пораждани от тях, имат значение за етническата идентификация. Религиозните символи са важен интегриращ фактор, местата на памет служат като извор на груповата идентичност. Разказите за сакрални места и свързаните с тях личности и светци, както и чудесата, които извършват, имат важно място в рамките на идентичността (Георгиева 2013: 24). Паметта на обществото и идентичността му са взаимосвързани и тази връзка е толкова по-важна, колкото по-нестабилна е епохата, времето в което живеем (Лулева 2006: 174).

Колективната памет се конструира и около сакрални религиозни пространства, разрушени в период на тежки исторически ситуации и свързани с конфликти и с възприемане за оскверняване. След завладяването на България от османските турци например българите свързват разрушените от завоевателя оброчища, манастири и църкви, както и загиналите за вярата мъченици, с дедите си, с етническата си принадлежност, и така светите места се превръщат

в знаци на идентичност. Споменът за съществувала света обител, за игумени, монаси, за светци-патрони и техните чудеса се превръща в легенди, запазени през поколенията. Те придават святост на редица местности около София, в които отначало изникват параклиси, по-късно прераснали в манастири. Православните манастири от комплекса Софийска Света гора като „места на памет“ са обект на друго изследване на автора (Шарланова 2013).

Градът предлага много места, институции, събития, върху които се изгражда колективна памет. Както всички градове, така и София има своите „места на памет“, мемориални и култови, които придават характерен облик на градското пространство. Те биха могли да се интерпретират като своеобразни маркери на колективната памет. В настоящата статия ще се спира на това, как някои православни храмове в столицата ни съхраняват колективната памет и се превръщат в сакрални „места на памет“. Те са свързани с формирането на локалната, а и на националната идентичност и като такива са както регионални, така и национални поклоннически центрове. В тях паметта „живее“ и „работи“ и днес там вярващите извършват обреди и ритуали, разказват предадени им през поколенията легенди за светци и за извършени от тях чудеса, за лековити извори.

Колективната памет е запазила много легенди за съграждането и историята на една от най-старите църкви в столицата ни „Св. София“. Местното население в продължение на столетия знаело, че това е много стар християнски храм, че е от „най-стари християнски времена“ и разказвало легенди за него. Те са записани още от пътешествениците, преминали през София през XVI – XVIII в. Тези легенди са различни – като тази за „гръцки император“, който издигнал църква на името на света София в Цариград, а жена му съградила храм със същото име в Сердика. Според други легенди църквата била построена от император Траян и наречена „Улпияна“, а по-късно, в християнско време, е преименувана на „Св. София“. Хората разказвали и предание, че тя била издигната от св. Елена, която била изпратена тук от баща си и когато починала била погребана в храма (Филов 1913: 115).

През 1682 г. Джовани Беналия чул от местните хора легенда, че този храм е съграден от дъщерята на император Константин – София, която се разболяла и след смъртта ѝ била погребана в един свод на църквата. Хората свидетелствали, че „виждали“ принцесата нощно време във вече „потурчената“ църква (Протич 1912: 12). Друг вариант на легендата за съграждането на „Св. София“ е записан от турския пътешественик Евлия Челеби през 1652 г. Според него мома на име София събрала войска и завладяла града. Тя намерила във Витоша много съкровища и с тях построила и украсила църквата, а градът получил името София. След смъртта си девойката била погребана в нея в мраморен ковчег (Гаджанов 1909: 699).

През юни 1717 г. Корнели фон ден Дриш чул и от турци, и от българи предание за девица от високопоставен род на име София, която била болна и трябвало да отиде на „високо място със здрав въздух и хубава вода“. След заселва-

нето си в София тя оздравяла и от благодарност построила тук църква на свое име. Местните хора казвали, че храмът е гробница на девойката, че тя още е жива и „нощя излиза на поляната и пее“. Антонио Бонфиний записал предание, според което църквата била построена от император Юстиниан и от нея градът получил името си София (Филов 1913: 117).

Подобни легенди за съграждането на църквата са проникнали дълбоко в съзнанието на софиянци и били живи дълго време. Феликс Каниц, който посещава София през 1871 и 1879 г. пише, че и българи и турци разказвали, че основателка на църквата „Св. София“ била принцеса на име София, която дала и името на града. Колективната памет е съхранила и разкази за това, че всеки път, когато турци се опитвали да разрушат църквата, умирали някое тяхно семейство. Това било израз на религиозното чувство на местното население, което не можело да приеме, че чуждоверците са могли безнаказано да осквернят християнския храм.

По-възрастните хора, които днес посещават храма казват, че такива легенди са им разказвани от родители, от баби и дядовци. Други са чели за тях в историческата литература или са ги научили от медиите. Всички посетители на църквата обаче знаят, че това е най-старият християнски храм в София и го приемат като символ на християнската си идентичност. М. К. 80 г., цигуларка, която живее наблизко разказва: „От малка с брат ми идвахме тук с бабите ми и с родителите ми, които са венчани в тази църква. И по времето на социализма идвахме, не ни спираха. Тук кръстих и децата си. Миналата година почина мъжът ми и тук го опяхме. Изобщо може да се каже, че това ни е семейната църква. Много знам за нея, интересувала съм се, родителите ми са ми разказвали. Чела съм и книгата за църквата на проф. Богдан Филов... Знаем, че е построена от император Юстиниан, в памет на дъщеря му София, която се разболяла и починала. Тук е проведен и Сердикийският събор, долу в криптата има гробове на починали свещеници, участвали в този събор.“ (ИЕФЕМ-АЕИМ № 1087-III, София, зап. В. Шарланова).

Както посочихме, преданията за сакрални места, свързани със светци и извършени от тях чудеса, превръщат култови паметници в „места на памет“. Църквата „Св. Петка Стара“ (Папукчийска) на ул. „Цар Калоян“ в София е такова място. В ниша в северната страна на притвора има дънер, наречен на светеца мъченик Терапонт(ий) Сардийски, епископ на гр. Сарди в Мала Азия, посечен през III в. заради разпространението на християнството, а над него е поставена икона на светеца. Изследователите на появата на култа към св. Терапонт в българските земи отбелязват, че почитането на светеца е засвидетелствано споредично и слабо (Вълчинова 1999: 66). В българската литература св. Терапонт е засвидетелстван чак през XVI в. Пръв за него съобщава Матей Граматик в житието, написано за Никола Нови Софийски. Описвайки страданията на този мъченик през 1555 г. Матей Граматик дава и кратко съобщение за други светци, свързани със София. За св. Терапонт той пише: „...блажения и велик светец,

който наистина е свят, свещеномъченика Терапонт. Той беше жител на това място и презвитер на светата Божия Сардикийска църква. От божествените писания научихме, че той, след като живя добре и с много добродетели, по време на гоненията от престъпните езичници беше затворен заради изповядването на Христовата вяра. Подир много мъки и оскърбления, окован в тежки вериги, той беше изведен от своя град и на разстояние един ден път стигна мястото, където беше посечен и прие блажената за Христа кончина. Говори се, че след посичането на блажения там, където е изтекла неговата кръв, след известно време израснал голям дъб. И сега той може да се види; ония, които отиват там с вяра, получават различни изцеления“ (Стара българска литература: 1986).

Прави впечатление, че Матей Граматик използва Сарди(ка), вместо Сердика, както е древното име на София. Според богослова д-р Венцислав Каравълчев това подсказва, че вероятно Матей Граматик не е знаел за съществуването на гр. Сарди, столицата на древна Ликия, в който е бил посечен епископ Терапонт(ий). Това смесване на двата града се среща и до днес. Според д-р Каравълчев това е причината за появата на втория светец с името Терапонт. Матей Граматик вероятно е използвал житието на епископа св. Терапонт, като неправилно интерпретира името на града.¹

Името на светеца се споменава и в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, в която той пише за „св. Терапонтия“, като за един от тримата софийски мъченици. Той „бил свещеник в Терн (Трън-б.а.), где ниня приподит много народ, ради исцеления; де посекли его турци, израсъл дуб и молитвами его подают се при той дуб много исцеление“ (цит. по Вълчинова 1999: 70). Изследователката Галина Вълчинова приема, че вероятно светец с името Терапонт (от Трън) не е съществувал, а има смесване на личността и култа към раннохристиянския мъченик св. Терапонт Сардийски с този на св. Терапонт Сардикийски и механично пренасяне на имената (Вълчинова 1999: 70, 72). Според В. Каравълчев може да се предположи, че „св. мчк. Терапонт Софийски е събирателен образ на българската святост и мъченичество в Западна България от първите години след завладяването на страната ни от османците, който Матей Граматик облича в конкретен лик. Твърде е възможно също, въпреки очевидните повторения и заемки в двете жития, такъв конкретен мъченик да се е подвизавал по земите ни“.²

Свидетелства за почитането на светеца се откриват в църквата „Св. Петка Стара“. Не се знае точно кога „мъчениковото дърво“ на св. Терапонт е донесено в нея. През 1901 г. изследователят Евтим Спространов посещава църквата, провокиран от писанията на Константин Иречек за сведение за „св. светец на Сардийската църква“, открит в синаксар от 1330 г., в което чешкият учен споменава и чудния целебен дъб. Спространов разговарял с пазача на старата църквица,

¹ Каравълчев, В. Историческа личност ли е св. Терапонт. – В: <http://www.dveri.bg/content/view/9023/503/>

² Пак там.

който му разказал подробности около почитането на св. Терапонт. Всяка неделя (вероятно всяка седмица, а не само на празника му веднъж в годината) около „мъчениковото дърво“ лежали болни селяни, в очакване на изцеление. „Дървото на свети Терапонт си било такова много отдавна. По-преди тук връзвали луди и бесни, които намирали изцеление. До него имало един дебел дирек, на който ги връзвали, и така те „уж намирали здраве“ (Спространов 1906 – 1907: 3, 7). И Димитър Маринов дава сведения за етнографския аспект на култа към св. Терапонт в София: „От селата идват верующи недържни хора и паят свеци при тоя пън, като остъргват от него тресчици – да се кадят с тях“ (Маринов 1981: 351). Свещеник в църквата също разказва, че в миналото съществувала традиция за благословение да се чупят и раздават парчета от дървото, а някои, за да се изцелят от болести, пиели отвара от него. Поради това днес дървото на светеца (пънът) е с доста по-малки размери и не се позволява да бъде пипан (ИЕФЕМ- АЕИМ № 1087-III).

До днес миряните, посещаващи храма „Св. Петка Стара“ вярват, че когато се молят пред „мъчениковото дърво“ се случват чудеса и изцеления. Възрастни хора помнят, че в миналото дървото било изнасяно извън църквата срещу 27 май, когато се почита мъченикът, и оставало там през цялата нощ, като до него се служело бдение. Храмът „Св. Петка Стара“ е известен още и като „църквата с аязмото“, защото вътре в него имало кладенче, посветено на св. Петка, а водата от него била приемана за лековита. Според преданието то избликло в „древни времена“. По-възрастните помнят, че свещениците „гребяли от водата с каничка“, сипвали я в шишета и я раздавали на хората, като се разказвали много случаи на изцеление с нея. В притвора на църквата били сложени котли, пълни с тази вода и всеки можел да се умие „за здраве“. Днес аязмото е запечатано, поради хигиенни съображения.

Храмовият празник е на 14 октомври, когато православната църква почита св. Петка. Вторият празник на църквата е на 27 май, когато през 259 г., според житието на св. Терапонт Сардийски, той е бил посечен. В навечерието на празника след богослужението по стара традиция се прави литийно шествие около църквата, а вътре в центъра ѝ се поставя дървото на светеца и то стои там няколко дни за поклонение. Всички редовни посетители на църквата знаят преданието за св. Терапонтий, почитат го и се молят пред иконата му. И. К., ок. 70 г., от София разказва: „От малка идвам в тази църква. Тя е много специална... Много тачехме дървото на свети Терапоний. Още от деца знаехме легендата за него, от бабите ни. Той бил чудотворец, бил голям човек в нашата църква, издигнат. Турците го посякли на това дърво и после пренесли тук дървото, да се молят хората на него, че да им помогне. Други пък разказваха, че когато посекали светеца извън София, на мястото там, където потекла кръвта му, поникнало това дърво. Е заради това смятат, че е свещено и помага. Много са ми разказвали какви ли не истории, за излекувани хора, за деца, които не можели да говорят, ама като им сварили чай от кората на дървото, те проговаряли. Една сляпа жена пък прогледнала, като

се молела на дървото и пред иконата на Терапонтий. Преди години всички си отчупваха от кората му, то заради това толкова е намаляло дървото, ама после го запазиха и сега не може да чупиш от него. Изваждат го на празника – през май и го слагат в центъра на черквата и хората му се покланят няколко дни. Винаги на празника нося нещо, някакъв дар. Тука на празника на черквата правят нощно бдение и после около нея правят шествие, но скоро не съм идвала. Едно време свещениците тука даваха в шишенца вода от лековитото изворче вътре, то и църквата заради това беше позната като „черквата с изворчето“, така я наричаха. Тая вода си я носехме къщи за здраве. Някои казваха, че са се излекували с нея. През последните години я затвориха, нещо от хигиенни съображения. И иконите тука много помагат, когато се молиш на тях. Иконата на света Петка, ей там на свети Мина, и тя е чудотворна. Пред нея се молели, когато нещо някой си изгуби, и после разказват, че го намирали. Аз лично не мога да кажа, че е истина, така са ми разказвали. А пред Богородица се молят за деца, ако са бездетни. Имаме една съседка, нямаше си деца, ама редовно идваше и се молеше в тази черква и ѝ се роди детенце. Целият квартал говореше за това“ (ИЕФЕМ- АЕИМ № 1087-III, София, зап. В.Шарланова).

Култът към св. Терапонт е свързан и с храма „Св. Вмч. Мина“ в кв. Слатина в София. През Втората световна война (до 1957 г.) тази църква носи името на светеца, поради преданието, че това е било мястото, на което той е бил посечен.

Православният храм „Св. Никола Софийски“ на ул. „Пиротска“ е типичен пример за „място на памет“, възплъщаващо култа към загинал за вярата християнски мъченик. Той е издигнат там, където бил убит обушарят Никола Мартинов, наречен Софийски. Книжовникът дякон Матей Граматик, очевидец на страданията и смъртта на светеца, написал служба и пространно житие за него, достигнало до нас в препис от 1564 г. (Стара българска литература: 1986). Според житието знатни турци увещавали Никола да приеме вярата им, но той отказал. Тогава те започнали да го бият и го завлекли към съда, където той защитил вярата си. После, завързан с въже, бил повлечен към покрайнините на града. В местността „Три кладенци“ (Ючбунар, от турски *юч бунар*), в която имало три герана, завързали Никола за една върба и започнали да го замерят с камъни, докато го убили. Тълпата завлякла окървавения труп на Никола в близките гробища (в местността „Гърницата“) и там го изгорили на клада, „за да не съберат християните мощите му и да им се кланят“. През нощта пазачите видели силна светлина над мястото, на което бил изгорен мъченикът. Дошли много хора и по молба на Матей Граматик едно момче събрало частици от тялото на Никола, а благочестиви християни тайно ги положили в ковчега с мощите на св. крал Стефан Милутин в храма „Св. Архангели“. Тогавашният софийски митрополит Яков свикал епархийски съвет, на който Никола Софийски бил канонизиран за светец. В началото на XIX в. светите мощи били поставени в специално направена за тях сребърна мощехранилница, която през 1901 г. била подарена на новата църква „Св. Никола Нови Софийски“ (Темелски 2000: 30).

Паметта на софиянци запазила и друго предание за историята на св. Никола Софийски. Според него той бил красив майстор, чехлар. Веднъж една кадъна му поръчала да ѝ направи чехли. Никола искал да ѝ вземе мярка и тя се оплакала, че той понечил да я целуне. Веднага дотичали занаятчий турци от съседните дюкяни, завързали българина за един кон и го завлачили из града. Когато стигнали на градските бостани в местността Юч бунар, го убили с камъни. През нощта един турчин видял, че над лобното му място горяло кандило. Това ставало всяка нощ и българите приели Никола за светец, оградили гроба му и векове наред там почитали паметта му, като правели събор на 17 май, датата, на която бил убит. През 1869 г. един софиянец описал такова честване, при което „на тумби, на тумби“ всички излизали извън града. Той тръгнал с хората и дошъл до един бостан, където имало кладенец и там били наредени „свещеници, калугери, дяди, които правели водосвет... Миряните пристъпваха благоговейно, та след умиване и пийване по малко вода от кладенеца, ръсеха се и целуваха кръстовете и иконички...“. Анонимният софиянец описва как после започнало веселие със „свирици, гайди, гъдулари, които свирели и увеселявали хората“. Празникът завършил с кръшни хора (Темелски 2000: 31).

Има сведения, че по времето на митрополит Яков на мястото, на което Никола Софийски бил убит, издигнали църква. Софиянци и преминалите през града чужди пътешественици разказвали, че тя се намирала извън града на „Нишка улица“. Била малка, дървена и вероятно е унищожена при размириците в Османската империя в края на XVIII и началото на XIX в. (Иширков 1912: 26). По-късно на това място в близост до аязмото направили дървен параклис, който бил осветен на 16 декември 1890 г. Миряните от квартала дарили кой каквото може за него. На „Търницата“, където бил изгорен св. Никола, поставили каменен кръст, който отбелязвал символичния гроб на светеца. Това място било собственост на софийско семейство, което го дарило на новия параклис. Въпреки че по професия Никола бил обушар, той е приетан от Църквата като воин за християнската вяра и е изобразяван в иконите във воински доспехи. Вероятно заради това светецът бил избран за патрон на Военното училище в София, а от 1880 г. празникът му 17 май става празник на училището. На този ден в местността Ючбунар, при аязмото, където мъченикът загинал, се събирали юнкерите на водосвет, а после се извършвало богослужение в параклиса. След това до късна вечер наоколо имало народно увеселение с музика и хора. Миряните си наливали светена вода от близкото аязмо, приемана за чудотворна и лековита, и я носели в къщи „за здраве“.

Сегашният голям храм „Св. Никола Софийски“ бил осветен тържествено на 3 декември 1900 г. До днес мощите на светеца мъченик се изнасят за поклонение от вярващите на 16 и 17 май, когато се прави Велика вечерня с литийно шествие начело с мощите до гроба на светеца. Предстоятелят на храма отец С. Спасов разказва, че църквата събира много „ючбунарци, кореняците софиянци“, които почитат култа към българския светец, пазят и продължават тради-

цията, предадена им от предците (АЕИМ №948-III, София, зап. В. Шарланова).

Има описание на литийното шествие на празника на св. Никола Софийски от жена, още преди 9 септември 1944 г. Тогава в него участвали много хора, заедно с цялото ръководство на града, присъствали и държавници, като непременно имало хора и от Военното министерство. До самата църква било аязмото и оттам си пълнели вода за здраве, но после то пресъхнало. Силата на тази лековита вода се „преместила“ от аязмото в сегашната чешма до гроба и параклиса на светеца. Възрастната жена разказвала и как една нейна приятелка си взела вода от чешмата и се излекувала от нелечима болест (Темелски 2000: 99).

През 1969 г. на ул. „Цар Самуил“ в двора, в който се намира символичният гроб на светеца, е изграден малък параклис. През 2005 г. в чест на 450 г. от мъченическата смърт на св. Николай Софийски некрополният комплекс бил обновен, за което съобщава надпис на вратата на двора му. В. А., 62 годишна, която се грижеше за параклиса разказваше, че до гроба на св. Никола Софийски са ставали много чудеса. Нейна приятелка била омъжена за човек, който живеел в къщата до двора на параклиса. Прозорчето на кухнята ѝ гледал към гроба на светеца. Жената винаги се молела на св. Никола и той ѝ помагал. Една нощ, срещу празника на светеца, тя чула някой да ходи навън. Това според разказа ѝ бил св. Никола Софийски, който „дошъл да си подреди мястото“. Друга жена пък разказвала, че отсреща имало къща, в която живеел „много лош човек“. Той искал да подпали параклиса, но сънувал светеца, който му казал, че ако направи това ще умре член от семейството му. Човекът не посмял да извърши злото дело. Николай, момче на 23 г., идва редовно на гроба на светеца, знаел историята на това място от баба си. Казва още, че св. Никола Софийски му помагал в трудни моменти. Често в параклиса до гроба на светеца се правят и помени за починали хора, също свързани с почитта и култа към него (АЕИМ № 948-III, София, зап. В. Шарланова).

Храм „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“ на бул. „Цар Освободител“ в столицата е знаков религиозен център върху сакралната карта на София. Той е едновременно енорийски, поклоннически център, популярен туристически обект, и място на памет. Храмът бил осветен през 1911 г. и е наричан и „Руската църква“, защото първоначално бил замислен като параклис към посолството на Русия в България. След Октомврийската революция през 1917 г. в него започват да служат свещеници и архиереи от т. нар. „Руска задгранична църква“ и той става център на духовния живот на хилядите руски емигранти, намерили убежище в България. Между тях е и архиепископ Серафим (1881 – 1950), с рождено име Николай Борисович Соболев, архиепископ Богучански, управляващ руските православни енории в България. Той напуска Русия след революцията през 1917 г., пребивава известно време в Константинопол и на остров Халки и след това пристига в България. През май 1921 г. е определен за предстоятел на храма „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“ в София. През 1945 г. архиепископ Серафим спомага за премахването на схизмата, наложена

на Българската православна църква от Цариградската патриаршия през 1872 г.

Архиепископ Серафим починал през 1950 г. и бил погребан в криптата на „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“. След смъртта му се конструира неговата агиография, на основата на разкази и свидетелства за извършени от отеча чудеса. Така „Руската църква“ започва да функционира като „място на памет“, заради създадения култ към архиепископ Серафим, приет от вярващите за чудотворец и наскоро канонизиран за светец. Разказите за живота му са изпълнени с чудеса – от раждането, до края на дните му. С това е свързана и разпространената практика преди важни дела вярващи и невярващи да посещават неговия гроб с молба за помощ. До днес към отец Серафим има дълбока народна почит и десетки хора, българи и руснаци, идват да се поклонят пред мощите му и да измолят закрила и помощ.

За чудесата, които св. Серафим Софийски Чудотворец извършвал в различни аспекти на живота на хората, се привеждат много свидетелства: едни са спасени от смърт, други са излекувани от тежки заболявания, бездетни майки са се сдобили с рожба, много хора са получили помощ в житейски трудности, в учението си, с негова помощ руски имигранти са получили българско гражданство. Тези свидетелства се разказват устно, публикуват се в интернет сайтове, в медиите, а църковни служители дори издават книги, в които са събрали чудесата.

Доц. Вихра Баева подробно изследва храма и отбелязва, че през времето, в което се изгражда почитта към отец Серафим, постепенно се създават ритуални действия и в криптата на мястото, където той е погребан, се извършват традиционни практики като палене на свещи, молитва, поклонение пред мощите, целуване на иконата на светеца (Баева 2013: 111). Преди да издъхне св. Серафим обещал да помага на всички вярващи, като им заръчал да му пишат писма с молбите си, затова и днес всички отправят молитвите си към него писмено. Отецът е изобразен на стенописите в преддверието на криптата като покровител на София. Там има поставени маси и столове, на които вярващите пишат молбите си към него и после ги пускат в кутия, поставена до саркофага с тялото му. В писмата си хората изказват своите съкровени желания, болки и проблеми и разчитат на помощта на светеца. Най-много са молбите за изцеление. Възрастен човек от провинцията разказвал, че „владиката Серафим“ помогнал на дъщеря му. Преди години тя имала проблем с жлъчката и никой лекар, дори в София не могъл да ѝ помогне. Тогава една съседка ѝ посъветвала да дойдат в Руската църква и да напишат писмо с молба към светеца. Детето на съседката имало проблем с очите, но след като написали молба към светеца, зрението му се подобрило. Така семейството на момичето дошло в Руската църква и написало на листче молбата си. Още след час-два детето почувствало облекчение, а на другия ден вече нямало болки. Дори при преглед от лекар се установило, че жлъчката ѝ вече е здрава. Затова семейството винаги, когато е в София, идва тук да благодари на светеца за изцелението (ИЕФЕМ-АЕИМ, № 1087-III, София, зап. В. Шарланова).

Вярва се, че отец Серафим помага на студенти и ученици по време на изпити. Когато той кандидатствал в Духовната академия не е имал достатъчно време да се подготви за изпита, затова помолил Бог да му се паднат точно тези въпроси, които успял да научи, и това наистина се случило. Затова има традиция студентите от Духовната академия, а и от други учебни заведения, да се отбиват в църквата преди изпити и да пишат писма с молби отец Серафим да им помогне. Василка, студентка в Техническия университет в София разказва: „Знам от колежки, че свети Серафим помагал за взимане на изпити. Винаги идвам тук, когато ми предстои изпит. Пиша си и разни молби на листче... Молбите са ми различни, веднъж написах и за едно момче, което много харесвах, да ме хареса и той“ (ИЕФЕМ-АЕИМ, № 1087-III, София, зап. В. Шарланова).

Днес „Руската църква“ е много посещавана и има редовни енорияши – руснаци и техни наследници, женени за българи, служителите на Руското посолство у нас. Идват и туристи от Русия и от бившите съветски републики, както и хора от София и от цялата страна. Две жени, туристки от Москва, разказват, че са чули за тази църква и специално идват да я посетят, защото била „тяхна“, руска църква, а и така почитали паметта на руските емигранти от революцията. Знаят и за традицията да се пишат листчета с молби към св. Серафим (ИЕФЕМ-АЕИМ, № 1087-III, София, зап. В. Шарланова).

Катедралният храм „Св. Неделя“ в София се осмисля и приема като „място на памет“ заради съхраняваните в него в специална ракла мощи на сръбския крал Стефан Урош II Милутин (1282 – 1321), канонизиран за светец. Поради това и храмът е известен сред софиянци като „Св. Крал“. Той царувал повече от 42 години и изпълнил даденото от него обещание – колкото години царува, толкова християнски църкви да построи.

Св. крал Стефан Милутин починал на 29 октомври 1321 г. и бил погребан в Банския манастир в Косово. След Косовската битка през 1389 г. мощите му били пренесени в близкото рударско село Тренча. Около 1460 г., по време на чумна епидемия софийският митрополит Силваний пренесъл мощите на Свети Крал в София в храма „Св. Пантелеймон“, на мястото, на който днес се намира Богословският факултет. Впоследствие те били пренесени последователно в ротондата „Св. Георги“, в храма „Св. Архангели“ и в митрополитската църква „Св. Марина“. Вероятно в началото на XVIII в. „Св. Неделя“ станала митрополитски храм и мощите на сръбския крал били пренесени в него. През 1842 г., за да бъдат опазени от поругаване при навлизането в София на войските на видинския паша Пазвантоглу, светите мощи били пренесени в Люлинския манастир „Св. Кирил и Методий“ (над дн. кв. „Горна баня“), поради което сред местното население светата обител била позната и с името „Св. Крал“. През 1863 г. ковчегът с мощите е върнат отново в църквата „Св. Неделя“ и тя, както отбелязахме, дълго време също била наричана от софиянци „Св. Крал“.

Култът към Св. Крал Стефан повелява всяка година в деня преди празника му, който е на 30 октомври, да се извършва тържествено „преобличане“ на

неговите мощи върху Светия Престол. Подменя се ризата, с която е облечено нетленното му тяло, после тя се нарязва на парченца и се раздава на вярващите „за радост и духовна утеха“. Това е единственият ден в годината, когато мощите се оставят отворени и могат да бъдат целунати от миряните непосредствено, а не през стъкления похлупак. За да почетат празника на сръбския светец, в катедралния храм пристигат и монаси, монахини и миряни от Сръбската православна църква, за които този храм също е „място на памет“.

Този храм функционира като „място на памет“ и поради друго знаково събитие в историята ни – извършения тук атентат от Военната организация на Българската комунистическа партия на Велики четвъртък, 16 април 1925 г. В храма присъствало цялото правителство, начело с министър-председателя проф. Ал. Цанков, генерали и офицери, държавни и политически дейци, както и много граждани. Загиват 134 души, а ранените са около 500, като част от тях умират по-късно от раните си. И днес много хора идват тук, за да почетат тези жертви и да запалят свещ за покой на душите им. М. Недялкова, на 76 г., от София разказва: „Моят дядо е убит в тази църква при атентата през 25-та година, оставя три деца сирачета. Бил е офицер на Негово величество цар Борис Трети. Баба ми едвам е оцеляла, децата им са били вкъщи за щастие, с бавачката. Дошли са на Велики четвъртък, на опелото на генерал Георгиев, убит от комунистите пред църквата „Св. Седмочисленици“. Винаги посещавам този храм и запалвам свещ и за дядо ми и за всички мъченици, загинали в този ден. А и за всички страдалци от комунистическия режим у нас. Всичко съм разказала на дъщерите си и на внуците си. Да знаят и да помнят. Там, в дъното са и мощите на крал Стефан. Веднъж в годината му сменят ризата с ритуал и раздават парчета от нея на вярващите тук. Ами така този храм е място за почитане, за памет“. Д. Ш., 93 г. от София споделя, че влиза в тази църква винаги, когато минава наблизо. „Не съм много религиозен, но тъй като се занимавам с история, винаги паля свещ тук в памет на убитите от комунистите при жестокия атентат през 1925 година. Добре е, че сложиха паметна плоча за тези жертви. Искам след като почина тук да бъде опят“ (ИЕФЕМ-АЕИМ № 1087-III, София, зап. В. Шарланова).

Друг столичен храм, осмислян като „място на памет“, е „Св. Седмочисленици“. До началото на XX в. тази култова сграда била позната сред населението като „Черната джамия“. Според преданието, когато султан Сюлейман II Великолепни минавал през София на път за Виена, забелязал, че в града няма нито един хубав мюсюлмански молитвен дом. Тогава неговият Велик везир Мехмед паша решил да построи джамия и я кръстил на името си – „Коджа Дервиш Мехмед пашова джамия“, наричана и „Имарет джамия“. Според друго предание, когато тръгвал към унгарските земи, султан Сюлейман разположил войските си в София на мястото, където после била издигната джамията. През нощта насън му се явил ангел, който му предсказал, че ще победи маджарите. Тогава султанът заръчал на везира си, ако това знамение се сбъдне, да построи на мястото

голям и красив молитвен дом. Така „Черната джамия“ била издигната в чест на голямата победа на турския султан при Мохач през 1526 г. и на превземането на Будапеща.

Когато руските войски влезли в София през 1878 г. джамията вече била занемарена и се използвала като склад за оръжие, а всички постройки към нея били превърнати в затвор. Димо Казасов пише обаче, че първоначално затвор е била самата джамия, който по-късно е преместен в кервансарая до нея, съборен също през 20-те години на ХХ в. „Затворът от Черната джамия“, пояснява авторът, „се преместил в кервансарая, който дотогава е служел за военен склад. В тоя затвор се влизаше откъм ул. „Шести септември“. Зад неговата тежка врата се разстиляше обширен четвъртит двор, а около него бяха наредени затворническите килии, които бяха без прозорци. В центъра на двора беше издигната бесилка. След построяването на новия окръжен затвор кервансараят пак става вещеви склад. Неговите дебели вековни стени бяха разрушени след 1920 година“ (Казасов 1975: 166). Много хора приемали, че названието „Черната джамия“ идвало именно от мрачната картина на затвора.

Местните разказвали предание, че джамията е построена върху основите на стар християнски храм или че на това място се намирал манастирът „Св. Иван Рилски“ (Василиев 1939: 62 – 63). След Освобождението на България хората, живеещи в района, решили на площада пред нея да се изгради нова църква. Впоследствие общественото мнение се разделило по този въпрос, защото много софиянци не могли да приемат храмът да бъде там, където доскоро имало затвор, в който били измъчвани поборници за свободата на България. Възникнало и движение начело с Петко Каравелов, който доскоро бил в затвора към джамията, за превръщане на Черната джамия в християнска църква. Полагането на основния камък, като начало на преустройството на джамията, станало на 27 май 1901 г. През 1912 г. старият затвор пред нея е разрушен и мястото е превърнато в градина. Чак през 1928 г. са премахнати и другите сгради от турско време около църквата. До апсидата на храма се намират гробовете на П. Каравелов, на неговата съпруга Е. Каравелова и на епископ Н. Изворов.

Църквата „Св. Седмочисленици“ е знаково място в паметта на софиянци и заради това, че през 1925 г. активист на БКП убива пред него генерал К. Георгиев, което е подготовка за зловещия атентат в катедралата „Св. Неделя“. Днес миряните и посетителите в храма знаят тези събития от историята му. Често обаче казват, че името „Черната джамия“ е дадено заради затвора, който е бил тук. Всъщност малцина знаят, че наименованието идва от това, че половината от минарето ѝ било направено от витошки гранит с черен цвят.

Църквата „Света Петка Самарджийска“ в центъра на София се превръща в „място на памет“ предимно заради изказаната хипотеза от писателя Николай Хайтов в 80-те години на миналия век, според която, в църквата е бил препогребан йеродякон Игнатий, апостолът Васил Левски. Това твърдение се основава на резултатите от археологическите разкопки през 1956 г., както и на

някои публикации в печата от 1937 г., в които се предават разказите на потомци на извършилите препогребването на Апостола. Хипотезата на Хайтов предизвика голям медийен интерес, много спорове, които и до днес не са затихнали.

В паметните плочи, поставяни на стената на църквата, се подчертава, че „според народната памет“ Левски е погребан тук. Такава плоча е поставена през 90-те години на XX в., но по-късно тя изчезна. През 2012 г. източно от абсидата пред църквата бе осветена и открита нова плоча с надпис: „В олтарата на тази църква според народната памет и редица научни данни родолюбиви българи са погребали през 1873 г. Апостола на свободата Васил Левски Йеродякон Игнатий“. Днес посетителите на храма, а и обикновени туристи, свързват храма с В. Левски, повлияни от обширното медийно представяне на хипотезата за неговия гроб.

По-възрастните софиянци помнят и други събития, свързани с този храм. Разказват, че непосредствено след 9 септември 1944 г. при оформлението на центъра на София се готвело събарянето му. Това се приело като оскверняване на вярата и хората започнали да си разказват различни случили се знамения. Един от тези, които се качили на покрива на храма за да бутнат кръста, паднал оттам и умрял. Дядото на председателя на църквата отец Г. Спасов, който участвал в бригадата, която трябвало да я срути, му разказал следната история. В нощта преди планираното събаряне на храма насън той чул глас, който му казал: „Тук камък можеш да сложиш, но не и да махнеш“. На другия ден човекът споделил това с колегите си и се оказало, че повечето от тях са сънували подобен сън. Тогава един от работниците, който не повярвал на това знамение, взел кирката и тръгнал да руши стената на храма. И както замахнал, така останал на място вкаменен и няколко часа хората, минаващи оттук виждали това страшно чудо. Опитали се да го преместят, но не успели. Едва след няколко часа го помръднали. Случаят още се помни и разказва от възрастни софиянци (Спасов 2006).

Според Р. Детрез институционализираните „места на паметта“ ни информират за историческите събития, която една нация смята за основни за нейната национална идентичност (Детрез <https://biblio.ugent.be/publication/2963390/file/6776382.pdf>). Типичен пример за такова институционализирано „място на памет“ е катедралата „Св. Александър Невски“, издигната в чест на руския император Александър II, с която българите изказвали благодарността си към Русия за освобождението от османска власт. Изследователят на храма доц. Николай Вуков отбелязва, че в него са вложени идеи, свързани с реконструирането на националната идентичност с ресурсите на културната памет. Той подчертава важното място на катедралата сред сакралните топоси в София, а като централен паметник и символ на града тя е и своеобразен център от тази система от топоси. Този храм е новосъградено свято място, което символично бележи възраждането на българската държавност, чрез него трябва да се конструира и презентира национална идентичност (Вуков 2013: 77). Изборът на образите и сюжетите в

изографисването на храма са израз на осмислянето му и като национално място на памет. Силно е присъствието на фигури на български светци и личности от нашата история, като така се изразявало преклонението пред тях. Изписани са светците, мъченици за християнската вяра Георги Нови Софийски, Никола Нови Софийски, Злата Мъгленска. В художествената и пластичната украса на храма са включени български декоративни мотиви, които допълнително подчертават българския му характер. Катедралата е свидетелство за централното място, което ритуалите в памет на загиналите в Освободителната война имат в практиката по изграждане на колективна памет в България след Освобождението, както и за новите политики към паметта в края на XIX и началото на XX в. Храмът е пример за поклоннически практики в областта около София (Вуков 2013: 95, 97).

Днес всеки българин, когото ще срещнете тук, знае повода за издигането на църквата. По-възрастните софиянци я свързват и със спомена за венчанието на цар Борис Трети и по-късно с опелото му, състояли се тук. Д., 90 г., разказва: „Живея наблизко, този храм познавам от малък много добре. Издигнат е като благодарност на българите към Русия, събирани са пари от всички българи, даже и от тези, извън страната. Името е на светеца, който е бил покровител на династията Романови, малко хора знаят това. Когато сме били във война с Русия, е преименуван на „Св. св. Кирил и Методий“. Знаем този храм и с други паметни събития. Бях вече голямо момче, когато дойдох с родителите си да се поклоним пред ковчега на Негово величество цар Борис Трети. Тук му беше опелото... Майка ми разказваше и за сватбата му тука с Йоанна, голям празник е било. Сега идвам да паля свещ за покойните ми роднини и приятели, на някой празник също, приятно ми е тук. Ако съм добре идвам и на Рождество Христово, на празничната литургия. Така съм възпитан... Да, за мен този храм е място за памет, за почит“ (ИЕФЕМ-АЕИМ № 1087-III, София, зап. В. Шарланова)

Храмът „Св. ап. Андрей Първозвани“ в София също е свързан с важни за националната ни идентичност събития, с почитането на загиналите за свободата на България опълченци, участвали в Руско-турската освободителна война (1876 – 1878), в Сръбско-българската война (1885) и в Македоно-одринското опълчение (1912 – 1913), както и със съхраняването на паметта за тях. След Освобождението на България имало идея в новосъздадения квартал „Банишора“ в София да се издигне голям храм в чест и памет на цялото българско опълчение. След Първата световна война хората били особено признателни на всички, пролели кръвта си за Отечеството. Неслучайно главната пътна артерия, върху която е построен храмът, се нарича „Опълченска“. Първоначално нямало средства за издигането на храм и се изградил малък параклис, осветен през 1926 г. По време на бомбардировките над София през Втората световна война той е срият до основи и после отново издигнат. Когато през 1953 г. Българската патриаршия е възстановена, са построени две допълнителни странични крила и висока камбанария над притвора. След този трикратен строеж на храм-паметника, на 2 май 1972 г. той е тържествено осветен.

Заклучение

Християнските църкви са съборни ритуални, възпоменателни средища, наситени с културни знаци за общността. В тях се организират църковни празници, възстановяват се традициите и ритуалите, които като колективна форма на припомняне на определени събития са също част от колективната памет. Православните храмове и манастири в и около София пазят жив спомена за достолепието на духовната власт, за обединителната роля на Църквата. Те са носители на колективна памет и така формират „места на памет“. След демократичните промени през 1989 г. посещението в тези сакрални центрове се засилва. Хората проявяват почит и интерес към определен храм или манастир поради разкази за исторически личности и събития, заради запазени през вековете легенди за светец – покровител, за чудотворни икони и лековити аязма. Тези „места на памет“ имат силно символично значение, носят голям емоционален заряд и така конструират и укрепват националната идентичност .

Литература

Баева, В. 2013. Конструирание на святост: почитта към архиепископ Серафим Соболев в Руската църква в София. – В: *Свети места в Софийско. Култове, разкази, обреди.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 102 – 117. [Baeva, V. Konstruirane na svyatost: pochitta kam arhiepiskop Serafim Sobolev v Ruskata tsarkva v Sofia. – V: Sveti mesta v Sofiysko. Kultove, razkazi, obrazi. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinoiv“, 102 – 117]

Василиев, Ас. 1939. *Черковното строителство в София до Освобождението.* София. [Vasiliev, As. 1939. Cherkovnoto stroitelstvo v Sofia do Osvobozhdenieto. Sofia]

Вуков, Н. 2013. Църквата „Свети Александър Невски“ - храм паметник и национално място на памет. В: *Свети места в Софийско. Култове, разкази, образи.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 77 – 101. [Vukov, N. 2013: Tsarkvata „Sveti Aleksandar Nevski“ – hram pametnik I natsionalno myasto na pamet. V: Sveti mesta v Sofiysko. Kultove, razkazi, obrazi. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinoiv“, 77 – 101]

Вълчинова, Г. 1999. *Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Valchinova, G. 1999. Znepolski pohvali. Lokalna religiya I identichnost v Zapadna Bulgaria. Sofia : Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinoiv“]

Гаджанов, Д. 1909. Пътуването на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. В: *Переодическо списание, LXX,* София: Печатница на Хр. Г. Данов, 639 – 724. [Gadzhanov, D. 1909. Patuvaneto na Evliya Chelebi iz balgarskite zemi prez sreadata na XVII vek. V: Psp, LXX, Sofia: Pechatnitsa na Hr. G. Danov, 639 – 724]

Георгиева, А. 2013. Връщането към религията като път към интеграция. – В: *Свети места в Софийско. Култове, разкази, образи.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 9 – 46. [Georgieva, A. 2013: Vrashtaneto kam religiyata kato pat kam integratsiya. – V: Sveti mesta v Sofiysko. Kultove, razkazi, obrazi. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinoiv“, 9 – 46]

Детрез, Р. Размисли за българските места на паметта — по повод многострадалната университетска библиотека в Льовен. <https://biblio.ugent.be/publication/2963390/file/6776382.pdf>. [Detrez, R. Razmisli za bylgarskite mesta na pametta: po povod mnogostradalnata universitetska biblioteka v Ljoven. <https://biblio.ugent.be/publication/2963390/file/6776382.pdf>.]

Иширков, А. 1912. *Град София през XVII в.* София: Царска придворна печатница. [Ishirkov, A. 1912. Grad Sofia prez XVII v. Sofia: Tsarska pridvorna pechatnitsa]

Казасов, Д. 1975. *Някогашните наши градове.* София: Отечествен фронт. [Kazasov, D. 1975. Nyakogashnite nashi gradove. Sofia: Otechestven front]

Лулева, А. 2006. Памет за социализма и автобиографично разказване. – В: *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду у Србији и Бугарској . Балканска трансформација и европска интеграција.* Зборник Етнографског института САНУ, 22, Београд, 173 – 184.

Маринов, Д. 1981. *Избрани произведения.* Т. I. София: Наука и изкуство. [Marinov, D. 1981. Izbrani proizvedeniya. T. I. Sofia: Nauka i izkustvo]

Нора, П. 1997. Колективната памет. – В: *Духът на Анали.* София: Критика и хуманизъм, 233 – 237. [Nora, P. 1997. Kolektivnata pamet. – V: Duhat na „Anali“. Sofia: Kritika I humanizam, 233 – 237]

Нора, П. 2005. *Места на памет. Т. I: От републиката до нацията.* София: Дом на науките за човека и обществото. [Nora.P. 2005. Mesta na pamet. T. I: Ot republikata do natsiyata. Sofia: Dom na naukite za choveka I obshtestvoto]

Нора, П. 2005. *Места на памет Т. II: От архива до емблемата.* София: Дом на науките за човека и обществото. [Nora.P. 2005. Mesta na pamet. T. II: Ot arhiva do emblemata. Sofia: Dom na naukite za choveka I obshtestvoto]

Протич, А. 1912. Архитектоническата форма на Софийската църква „Св. София“. – В: *Материали за историята на София,* кн. II. София: Придворна печатница. [Protich, A. Arhitektonicheskata forma na Sofiyskata tsarkva „Sv. Sofia“. – V: Materiali za istoriyata na Sofia, kn. II. Sofia: Pridvorna pechatnitsa]

Отец Спасов, Г. интервю на Дария Захариева. 17.10.2006. www.pravoslavie.bg/%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%8E/%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%86-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2-%D0%B2%D1%81%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D0%BE%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%B2%D1%8A%D1%80%D1%88%D0%B8/

Спространов, Е. 1906 – 1907. Бележки и приписки по софийските черкви.

В: *СбНУ*, XXII-XIII, кн. IV и V, София: Държавна печатница, 1 – 30. [Sprostranov, E. 1906 – 1907. Belezhki I pripiski po sofïyskite cherkvi. V: SbNU, XXII-XIII, кн. IV i V, Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1 – 30]

Стара българска литература. 1986, Т. 4. Житиеписни творби. София: Български писател. [Stara Balgarska literature, 1986, T. 4, Zhitiepisni tvorbi. Sofia: Balgarski pisatel]

Темелски, Хр. 2000. *Храмът св. Николай Нови Софийски*. София: Синева. [Temelski, Hr. 2000. Hramat sv. Nikolay Novi Sofïyski. Sofia: Sineva]

Филов, Б. 1913. *Софийската църква „Св. София“*. София: Придворна печатница. [Filov, B. 1913. Sofyskata tsarkva „Sv. Sofia“. Sofia: Pridvorna pechatnitsa]

Халбвакс, М. 1996. *Колективната памет*. София: Критика и хуманизъм. [Halbvaks, M. 1996. Kolektivnata pamet. Sofia: Kritika i humanizam]

Шарланова, В. 2013. Манастирите от „Софийска Света гора“ – сакрални места на паметта. – В: *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*. София: ИК „Гутенберг“, 295 – 305. [Sharlanova, V. 2013. Manastirite ot „Sofïyska Sveta gora“ – sakralni mesta na pametta. V: Balgarskiyat XX vek. Kolektivna pamet I natsionalna identichnost . Sofia: IK „Gutenberg“, 295 – 305]

Assmann, J. 2008. Communicative and cultural memory. In: Erll, A. & A. Nünning (eds), *Cultural Memory Studies. An international and interdisciplinary handbook*, Berlin/New York: De Gruyter, 109 – 118.

Nora, P. 1984 – 1992. *Les Lieux de mémoire (seven volumes)*. Paris: Edition Gallimard

ИЕФЕМ -АЕИМ №948-III, София, зап. В. Шарланова.

ИЕФЕМ-АЕИМ № 1087-III, София, зап. В.Шарланова.

Доц. д-р Валентина Шарланова

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Българска академия на науките

ул. „Московска“ № 6А

1000 София

E-mail: eliaaura@abv.bg